

Prof. dr hab. Zofia Kuźniewska

PROTESTANT FAMILIES IN THE PŁOCK DIOCESE IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES.

Rodziny protestanckie na terenie diecezji płockiej w XVIII i XIX w.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6174-6672> E-mail: zosienka1@op.pl

DOI: <https://doi.org/10.62266/PK.1898-3685.2024.35.08>

Wstęp

Protestantyzm to jedna z najliczniejszych grup wyznaniowych, która przybyła na tereny ziemi polskiej już w XVI w. Polska była wówczas jedynym państwem w Europie, gdzie istniała tolerancja wyznaniowa. W tak sprzyjających warunkach rodziny protestanckie mogły swobodnie tu żyć, uzyskując bez przeszkód pozwolenia od miejscowych proboszczów parafii rzymsko-katolickich czy właścicieli ziemskich na budowę świątyń, cmentarzy czy szkół. Dotyczyło to również ziem należących do diecezji płockiej.

1. Ludność protestancka na terenie diecezji płockiej

Czas reformacji był jednym z ważniejszych wydarzeń w historii zapoczątkowany przez Marcina Lutra w 1517 r., który zapoczątkował nowy rozdział w Europie, zważając na dalszym jej rozwoju. Reformacja nie ominęła również najbliższego sąsiada, jakim była Polska¹.

Bardzo szybko po wystąpieniu Marcina Lutra, reformacja zaczęła docierać również na tereny diecezji płockiej. Tu na pojawiający się protestantyzm swą uwagę zwrócił ówczesny pasterz diecezji płockiej biskup Rafał Leszczyński (1522-1527). W 1525 r. naciskał na księcia Janusza III w celu wydania przez niego dekretu zakazującego w całym Księstwie Mazowieckim posiadać, przechowywać i czytać księgi luteranckie. Za posiadanie takich dzieł groziła kara śmierci oraz konfiskata całego majątku na rzecz księcia².

Według spisu dokonanego w 1776 r. teren diecezji płockiej był zamieszkały przez 5182 protestantów, co wówczas stanowiło 1,5 procent całej ludności diecezji płockiej. Największe skupisko rodzin protestanckich w XVII i XVIII w. znajdowało się na terenie ziemi dobrzyńskiej wchodzącej w skład diecezji płockiej³. Na tym terenie było ich od 12 do 16 procent. Protestanci zaczęli się tu osiedlać od czasów potopu szwedzkiego⁴.

Na terenie diecezji płockiej w XVIII i w XIX w. były parafie, na terenie których występowało najwięcej rodzin wyznania protestanckiego. Takimi parafiami były:

Bieżeń. W 1782 r. - wszystkich mężczyzn - 42, zaś kobiet 33⁵. Dobrzyków. W 1781 r. - było mężczyzn 38, kobiet 36, zaś dzieci obojga płci-24⁶. Gostynin. W 1783 r. - wszystkich

¹ J. Szujski, *Dzieje Polski*, t. II, Lwów 1862, s. 241; W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, wyd. czwarte, wstęp J. Maternicki, Warszawa 1999, s. 109.

² E. Wiśniowski, *Diecezja płocka u progu czasów nowożytnych*, „Studia Płockie” 1975, t. III, s. 122-123; K. Paduch, *Stan badań nad reformacją na Mazowszu – zarys problematyki i postulatów badawczych*, Saeculum Christianum, t. XXVII, 1/2020, s. 249-263; B. Sobol, *O zaginionym druku mazowieckiego dekretu przeciwko luteranom z 1525 r.*, „Przegląd Historyczny”, 1959, t. 50, z. 1, s. 81-85.

³ S. Litak, *Parafie i ludność diecezji płockiej w drugiej połowie XVIII w.*, „Studia Płockie” 1975, t. 3, s. 234, 239-240.

⁴ S. Litak, *Organizacja parafialna diecezji płockiej w drugiej połowie XVIII w.*, „Zeszyty Naukowe ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 1999, nr. 13, s. 33.

⁵ *Visitatio decanatum Bieżeń, Golub-Dulsk, Mława, Rypin, Gorzno, Szreńsk 1782*, AW. 306, k. 4.

⁶ *Index visitationum decanatum anno 1781 per actorem et decretum reformationis per Perillustrem Reverendum Joannem Petrum Jaxa Bykowski can. Cath. Plocensis visitatorem generalem latorum pro ecclesiis, decanatus Bielscensis, Gostynensis, Plocensis, Raciążensis, Sierpcensis*; AW. 302, k. 4

protestantów - 106 osób⁷. Ruże - w 1782 r. chłopców od 7 roku życia - 30, dziewcząt 26⁸. Sadłowo – w dobrach JW. Podoskiego kasztelana dobrzyńskiego - wszystkich protestantów 199, w tym mężczyzn 87, kobiet 61 i dzieci 51⁹. Świdziebnia. W 1781 r. - mężczyzn - 123, niewiast 95, małych chłopców 20, dziewcząt 21¹⁰. Dobrzyń nad Wisłą. Wszystkich protestantów- 143¹¹. Działyń. W 1783 r. - 47 osób¹². Strzygi. W 1782 r. - 111 mężczyzn, kobiet 107 oraz dzieci: małych chłopców przed siódmym rokiem życia - 19, zaś dziewcząt 33¹³. Świdziebnia. Tu mężczyzn - 123, kobiet 95, małych chłopców 20, dziewcząt 21¹⁴. Cieksyn. W 1817 r.- 71 osób w tym 32 mężczyzn i 39 kobiet¹⁵. Jedwabne. W 1783 r.- 23 osoby¹⁶. Białaszewo. W 1782 r. – 6 mężczyzn, 4 kobiety, chłopców nie mających jeszcze 7 lat – 3 oraz 2 małe dziewczynki¹⁷. Dulsk. W 1783 r. dzieci z rodzin protestanckich - chłopcy od 7 roku życia - 4, dziewczynki od 7 roku życia - 4 osoby¹⁸. Dzierżenin. W 1783 r.- 4 osoby¹⁹. Grudusk. W 1774 r.- tylko kilku protestantów, nie podano ilu²⁰. Grzebsk. W 1781 r. mieszkało kilka osób wraz z małymi dziećmi²¹. Kikół. W 1775 r. byli ewangelicy, nie podano ilu²². Kuczbork. W 1782 r. w miejscowości Huta - 10 mężczyzn, niewiast 7, małych chłopców 4 oraz małych dziewczynek 3²³.

Były parafie, gdzie tylko podano, że byli protestanci nie podając ilości: Maków - 1782 r.²⁴. Mazowsze -1775 r.²⁵. Osiek Rypiński -1775 r.²⁶. Radomin -1782 r.²⁷. Radziki - 1781 r.²⁸. Rypin -1781 r.²⁹. Trąbin -1782 r.³⁰. Wola -1775 r.³¹. Zegrze -1776 r. - dwóch protestantów.

⁷ *Visitationis decanatum Bielsk, Gostynin, Płock, Raciąż, Sierpc anno 1783*; AW. 312, k. 52;

⁸ *Visitatio decanatum Biezuń, Golub-Dulsk...1782*, AW. 306, k. 149v.

⁹ *Index visitationum decanatum in anno 1781 peractorum et decretorum reformationis per Perillustrem Reverendum Joannem Lempicki can. Cathedralem Plocensis visitatorem generalem latorum pro ecclesiis decanatus Golubiodulscensis (gorznieński, mławski, rypiński, szreński)*, AW. 301, k. 154.

¹⁰ Tamże, AW. 301, k. 239.

¹¹ *Descriptio ecclesiarum earumque visitatio in decanatum Ciechanoviensi, Janoviensi, Makowiensi, Nowomiejskensi, Przasnensi, Zakrocymensi anno 1783*, AW. 310, k. 56v.

¹² *Descriptio ecclesiarum earumque visitatio in decanatum Bodzanoviensi, Dobrzyński, Lipnensi, Pultoviensi, Wyszogrodensi anno 1783*, AW. 309, k. 97; *Visitationes decanatum Bielsk, Gostynin, Płock, Raciąż, Sierpc anno 1783*, AW. 312, k. 79.

¹³ *Visitatio decanatum Biezuń, Golub-Dulsk...1782*, AW. 306, k. 58.

¹⁴ *Index visitationum decanatum in anno 1781 peractorum.*, AW. 301, k. 239.

¹⁵ *Akta wizytacji dekanatu nowomiejskiego 1817*, AW. 411, k. 22; Archiwum Parafialne w Cieksynie, Akta Parafii Cieksyn 1695-1833, sygn. B, s. 38-50.

¹⁶ *Visitationes decanatum Ostrołęka, Ostrów, Wąsosz, Wyszaków, Wizna anno 1783*, AW. 311, k. 155, 156.

¹⁷ *Visitationes decanatum Ostrołęka, Ostrów, Wąsosz, Wizna, Wyszaków 1782*, AW. 307, k. 103.

¹⁸ *Descriptio ecclesiarum earumque visitatio in decanatum Ciechanoviensi...*,

¹⁹ *Visitationes decanatum Bielsk, Gostynin...*, AW. 312, k. 118.

²⁰ *Descriptio ecclesiarum decanatus Ciechanoviensis juxta articulos a Michaelo Georgio Poniatowski propositus anno 1774*, AW. 280, k. 36.

²¹ *Descriptio ecclesiarum decanatum Ciechanoviensis, Janoviensis, Krakoviensis, Nowomiastensis, Przasnensis, Zakrocymensis per puncta proposita peracta 1781 item decreta reform, visitatoris generalis*, AW. 303, k. 202-204.

²² *Visitatio generalis decanatus Lipnensis 1775*, AW. 286, k. 38.

²³ *Visitatio decanatum Biezuń, Golub-Dulsk...1782*, AW. 306, k. 25-25v.

²⁴ *Descriptio ecclesiarum earumque visitatio...*, 1783, AW. 310, k. 114.

²⁵ *Visitatio generalis decanatus Lipnensis 1775*, AW. 286, k. 70.

²⁶ *Visitatio generalis decanatus Gorznensis (Rypin) juxta articulos a Michaelo Georgio Poniatowski 1775*, AW. 283, k. 126.

²⁷ *Visitatio decanatum Biezuń, Golub-Dulsk...1782*, AW. 306, k. 51v.

²⁸ *Index visitationum decanatum in anno 1781 peractorum ...*, AW. 301, k. 203.

²⁹ Tamże, k. 595.

³⁰ *Visitatio decanatum Biezuń, Golub-Dulsk...1782*, AW. 306, k. 63v.

³¹ *Visitatio generalis decanatus Lipnensis 1775*, AW. 286, k. 89.

Jeden zwał się Gettleb Sas z żoną i dziećmi. Drugi o nazwisku Jabłoński. Był piekarzem. Miał żonę katoliczkę³². Zielona Mławska - 1782 r.³³. Zieluń -1775 r.³⁴. Żmijewo -1782 r.³⁵.

2. Religijność rodzin protestanckich

W drugiej połowie XVIII w. w Polsce poprawiła się sytuacja protestantów. Pojawiło się więcej zwolenników tolerancji i równouprawnienia wyznaniowego. Pod koniec epoki króla Stanisława Poniatowskiego, w całej Polsce żyło ok. 200 tysięcy osób wyznania protestanckiego³⁶. Na terenach parafii katolickich diecezji płockiej również protestanci posiadali swe parafie – kantoraty, w której znajdował się dom modlitwy i cmentarz³⁷.

W parafii Biezuń w 1775 r. zapisano, że protestanci nie mieli swego zboru. Na swe nabożeństwa zbierali się w prywatnym domu. Cmentarz znajdował się przy publicznym trakcie za miejskimi stodołami. Był również drugi cmentarz we wsi Karnyszyn. Za swe cmentarze protestanci płacili tzw. pokładne proboszczowi kościoła znajdującej się tu parafii katolickiej³⁸.

Czernikowo. W 1775 r.- była kaplica oraz cmentarz znajdujący się w polu³⁹. Z parafii Dobrzyków z 1782 r. pochodzi wiadomość, że w miejscowości Grabie należącej do Wielmożnego Pana Antoniego Zabłockiego, miecznika gostynińskiego byli protestanci. Mieli pozwolenie od właściciela wsi na zbieranie się w domu jednego ze swych braci w celu wspólnych nabożeństw. Dodatkowo byli zobowiązani płacić za pogrzeby swych bliskich. Z tych, którzy zmarli w wieku 30 lat i powyżej płacono 2 zł. polskie, zaś za młodego człowieka w wieku 15 lat – 1 zł. polski, od małych dzieci – 15 groszy. Za rok wynajmu miejsca na cmentarz płacili proboszczowi z kościoła katolickiego parafii Dobrzyków 4 zł polskie⁴⁰. Gostynin. W 1783 r. podano, że protestanci w miejscowości Huta mieli swe nabożeństwa w prywatnym domu swego szulmajstra. Wizytator zapisał, że swych zmarłych chowali na cmentarzu w lesie. Dopiero podczas kolejnej wizytacji w 1785 r. zapisano, że cmentarz ten w lesie był ogrodzony i wyznaczony przez miejscowego dziedzica, ale nie mieli pozwolenia konsystorza katolickiego. Podczas świąt wielkanocnych do domu szulmajstra przyjeżdżał predykant z Iłowa, który prowadził nabożeństwa⁴¹. Grzebsk. W 1781 r. - protestanci byli, ale nie posiadali ani kaplicy ani cmentarza⁴². W Imielnicy w 1775 r. byli protestanci zwani Olędrami. Na kępie znajdującej się na Wiśle a należącej do wsi Ośnica był jeden dom przeznaczony na modlitwy. Odbываły się w nim również zajęcia szkolne dla dzieci z rodzin protestanckich. Również na tej kępie znajdował się cmentarz, którym chowali swych zmarłych. Pozwolenie na każdą działalność na tej kępie protestanci posiadali od dziedzica Dembowskiego, kasztelana czechowskiego⁴³. W Karnkowie w 1775 r. protestanci na Rumunkach Łęskich mieli dom na nabożeństwa oraz cmentarz znajdujący się na polu między lasem. Cmentarz wyznaczył miejscowy dziedzic⁴⁴. Kikół. W 1782 r. byli protestanci we wsi Gradzeń. Tu znajdował się ich prywatny dom, w którym mieszkał ich szulmajster. Tu również

³² *Acta visitationes generalis ecclesiarum parochialium decanatus Plocensis 1776*, AW. 290, k. 253-254.

³³ *Visitatio decanatum Biezuń, Golub-Dulsk...1782*, AW. 306, k. 191v-192, 193.

³⁴ *Visitatio generalis decanatus Gorznensis (Rypin)...*, AW. 283, k. 285.

³⁵ *Visitatio decanatum Biezuń, Golub-Dulsk...1782*, AW. 306, k. 108.

³⁶ M. Kosman, *Protestanci w Polsce (do połowy XX wieku)*, Kraków 1980, s. 37

³⁷ E. H. Busch, *Beiträge zur Geschichte und Statistik des Kirchen und Schulwesens der ev.-augsb. Gemeinden im Königreich Polen*, Petersburg – Lipsk 1867, s. 107-113.

³⁸ *Descriptio ecclesiarum decanatus Bodzanoviensis 1773-1775*, AW. 277, k. 76-76v; *Visitatio decanatum Biezuń, Golub-Dulsk...1782*, AW. 306, k. 4.

³⁹ *Visitatio generalis decanatus Lipnensis 1775*, AW. 286, k. 4v.

⁴⁰ *Visitationes decanatum Bielsk, Gostynin...*, AW. 312, k. 35.

⁴¹ *Visitationes decanatum Bielsk, Gostynin...*, AW. 312, k. 23.

⁴² *Descriptio ecclesiarum decanatum Ciechanoviensis...*, AW. 303, k. 202-204.

⁴³ *Acta visitationes generalis ecclesiarum parochialium decanatus Plocensis 1776*, AW. 290, k. 35-36.

⁴⁴ *Visitatio generalis decanatus Lipnensis 1775*, AW. 286, k. 31; *Descriptio ecclesiarum decanatum Bodzanoviensis, Dobryznensis, Lipnensis, Pultoviensis, Wyszogrodensis per puncta peracta anno 1781*, AW. 304, k. 275.

odbywały się nabożeństwa. Był cmentarz w polu oparkaniony i urządzony za zgodą dziedzica⁴⁵. Łukomie. W 1782 r. - byli protestanci i mieli swe nabożeństwa w prywatnym mieszkaniu⁴⁶. Mazowsze. W 1775 r. - protestanci posiadali własne oratoria. Na morgach świętosławskich posiadali własny budynek, zbierali się na swe nabożeństwa. Wynagradzali za to proboszczowi z katolickiej parafii, na której terenie mieścił się ów budynek. Wynagrodzeniem była część zboża oddawana podczas żniw⁴⁷. Radomin. W 1782 r. we wsi Rętfinach odbywały się nabożeństwami w prywatnym domu. Pozwolenia udzieli miejscowy dziedzic. Taka sama sytuacja przedstawiała się we wsiach Gaj i Rumunki Radomińskie⁴⁸. Radziki. W 1781 r. nabożeństwa również odbywały się w domu prywatnym. Protestanci posiadali cmentarz w polu bez ogrodzenia⁴⁹. Ruże. W 1782 r. - był dom modlitwy w miejscowości Zbójenko na rumunku zwanym Kazimierzowo⁵⁰. Rypin. W 1781 r. - wspomnienie dotyczące cmentarza, który protestanci posiadali w lesie pod wsią Rypański⁵¹. Sadłowo. W 1781 r. - był zbór we wsi Michałki, należącej do Wielmożnego Pana Podoskiego kasztelana dobrzyńskiego⁵². Strzygi. W 1781 r. - był osobny budynek przeznaczony na nabożeństwa. Znajdował się w polu między rolami. Pozwolenie wydał miejscowy dziedzic. W rok później podczas kolejnej wizytacji zapisano, że nabożeństwa w domu szkolnika we wsi Tomaszowie⁵³. Świdziebnia. W 1781 r. nabożeństwa protestanckie odbywały się w domu prywatnym w miejscowości Grzemby. W dni powszednie działała tam szkoła dla dzieci z rodzin protestanckich. Na swe główne święta protestanci wyjeżdżali do wsi Michałki, gdzie znajdowała się ich nowa świątynia. Cmentarz znajdował się na polu pod wsią Grzędy urządzony za pozwoleniem miejscowego dziedzica⁵⁴. Trąbin. W 1782 r. - nabożeństwa odbywały się w domach prywatnych, ale nie podano w jakich miejscowościach⁵⁵. Wola. W 1775 r. - w prywatnym domu odbywały się nabożeństwa, zaś w dni powszednie odbywały się zajęcia lekcyjne dla ich dzieci⁵⁶. Cieksyn. W 1817 r. - większość mieszkańców wyjątkowo składała się z rodzin protestanckich, stąd można się domyślać, że pewnie znajdowała się tam świątynia, ale w wizytacjach nic o niej nie wspomniano⁵⁷.

3. Szkoły protestanckie na terenie diecezji płockiej

W latach dwudziestych XVI w. Marcin Luter popierał zakładanie szkół łacińskich, które prowadzić miały gminy miejskie⁵⁸. Zaczęły powstawać szkoły wpierw dla chłopców, a później także i dla dziewcząt⁵⁹. Protestanckie gminy wznosiły budynki szkolne, jako pierwsze i najpotrzebniejsze, w których odbywały się zarówno zajęcia lekcyjne dla ich dzieci jak i nabożeństwa⁶⁰. Z powodu nasilających się prześladowań religijnych w zachodniej części

⁴⁵ *Visitatio generalis decanatus Lipnensis 1775*, AW. 286, k. 38.

⁴⁶ *Visitatio decanatum Biezuń, Golub-Dulsk...1782*, AW. 306, k. 25-25v.

⁴⁷ *Visitationes decanatum Bielsk, Gostynin...*, AW. 312, k. 104; *Visitatio generalis decanatus Lipnensis 1775*, AW. 286, k. 70; *Descriptio ecclesiarum earumque...*, AW. 309, k. 34.

⁴⁸ *Visitatio decanatum Biezuń, Golub-Dulsk...1782*, AW. 306, k. 51v.

⁴⁹ *Index visitationum decanatum in anno 1781 peractorum ...*, AW. 301, k. 51v.

⁵⁰ *Visitatio decanatum Biezuń, Golub-Dulsk...1782*, AW. 306, k. 149v.

⁵¹ *Index visitationum decanatum in anno 1781 peractorum ...*, AW. 301, k. 595.

⁵² *Index visitationum decanatum in anno 1781 peractorum ...*, AW. 301, k. 607; *Visitatio decanatum Biezuń, Golub-Dulsk...1782*, AW. 306, k. 154.

⁵³ *Visitatio generalis decanatus Gorznensis (Rypin)...*, AW. 283, k. 171-172, 175; *Visitatio decanatum Biezuń, Golub-Dulsk...1782*, AW. 306, k. 58.

⁵⁴ *Index visitationum decanatum in anno 1781 peractorum ...*, AW. 301, k. 239.

⁵⁵ *Visitatio decanatum Biezuń, Golub-Dulsk...1782*, AW. 306, k. 63 v.

⁵⁶ *Visitatio generalis decanatus Lipnensis 1775*, AW. 286, k. 89.

⁵⁷ *Akta wizytacji dekanatu nowomiejskiego 1817*, AW. 411, k. 22; *Akta Parafii Cieksyn 1695-1833*, Sygn. B, s. 38-50.

⁵⁸ B. Milerski, *Pedagogiczne poglądy Marcina Lutra*, w: *Elementy pedagogiki religijnej*, red. B. Milerski, Warszawa 1998, s. 10.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ H. Czembor, *Szkolnictwo ewangelickie „Słowo i Myśl” 1998*, nr 6, s. 1.

Europy, protestanci niemieccy zwrócili swą uwagę na Polskę, gdzie panowała religijna i narodowościowa tolerancja. Napływ niemieckich osadników na tereny polskie, szczególnie do centrum Polski, nastąpił w czasach Królestwa Kongresowego. Dzięki przychylności zarówno władz administracyjnych jak i protekcyjnych przybyło do Królestwa ok. 50 tysięcy niemieckich kolonistów⁶¹.

Na terenie Królestwa Polskiego rodziny protestanckie uzyskały prawo do kształcenia swych dzieci we własnych szkołach. Szkoły te zwano kantoratami. Uczono tam przede wszystkim zasad wiary ewangelickiej oraz czytania i pisania. Ośrodki te zakładano w domach, w których również odbywały się nabożeństwa⁶².

W 1833 r. w dniu 15 lipca na mocy ukazu została powołana Rada Wychowania Publicznego, którą podporządkowano Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Dzięki temu Kościół Ewangelicko-Augsburski mógł wzmacniać swe wpływy w kwestiach oświatowych. Ówczesne władze nie utrudniały zakładania szkół protestanckich⁶³. Stąd protestanci starali się, aby w każdym mieście i parafii, w której aktualnie przebywali były szkoły dla ich dzieci⁶⁴.

Dla Marcina Lutra reforma Kościoła prowadziła do reformy szkolnictwa⁶⁵. Luter chciał, aby każda rodzina miała prawo i obowiązek wychowania religijnego swych dzieci, stąd publikował katechizm najpierw tzw. Mały, skierowany początkowo do duchowieństwa oraz Katechizm Duży przeznaczony dla ojców rodzin⁶⁶. Według Marcina Lutra musiał też ulec zmianie program nauczania w takiej szkole. Przede wszystkim na pierwszym miejscu dzieci miały poznać Biblię oraz przygotowywać się dzięki temu do pracy zawodowej w swym dorosłym życiu⁶⁷. Mimo tolerancji i sprzyjających z tego powodu warunków do rozprzestrzeniania się idei reformacyjnych szkół protestanckich nie było aż tak wiele i jeśli takie były to trwały raczej krótko, ponieważ wszystko zależało od fundatora⁶⁸.

Jak przedstawiała się sytuacja szkół protestanckich znajdujących się w parafiach diecezji płockiej w XVIII i XIX w?

Czernikowo. W 1775 r. - była szkoła protestancka⁶⁹. Imielnica. W 1776 r. - szkoła urządzona w domu prywatnym, w którym również podczas świąt odbywały się nabożeństwa⁷⁰. Karnkowo. W 1775 r. - szkoła w Rumunkach Łęskich, Był szkolnik, który uczył dzieci z rodzin protestanckich⁷¹. Mazowsze. W 1775 r. - był budynek o dwóch izbach. W jednej z nich mieszkał szkolnik, który uczył dzieci protestanckie⁷². Radziki. W 1781 r. zapisano, że protestanci od dawna zamieszkiwali tę parafię. Mieli szkołę, która mieściła się w prywatnym domu w

⁶¹ A. Różański, *Próba określenia liczby emigrantów niemieckich przybyłych na teren Królestwa*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. X, 1948, s. 185-201.

⁶² D. Szewczuk, *Chelmska Dyrekcja Naukowa*, Lublin 2012, s. 168-171.

⁶³ W. Śladkowski, *Stanowisko władz carskich wobec szkolnictwa kantorowego w południowo-wschodniej kongresówce*, „Rocznik Lubelski”, t. XX, 1967, s. 250.

⁶⁴ W. Stevenson, *The story of Reformation*, Richmond, Virginia 1959, s. 34-47.

⁶⁵ B. Miłerski, *Religia a szkoła. Status edukacji religijnej w szkole w ujęciu ewangelickim*, Warszawa 1998, s. 23-35.

⁶⁶ D. C. Steinmetz, *Luther and Formation in Faith*, [w:] *Educating People of Faith. Exploring the History of Jewish and Christian Communities*, red. J. van Engen, Michigan 2007, s. 263.

⁶⁷ Tamże.

⁶⁸ S. Kot, *Polska złotego wieku a Europa*. Studia i szkice, Warszawa 1987, s. 259; W. Krasiński, *Zarys dziejów i upadku Reformacji w Polsce*, t. 2, Warszawa 1909, s. 240-241.

⁶⁹ *Visitatio generalis decanatus Lipnensis 1775*, AW. 286, k. 4v.

⁷⁰ *Acta visitationes generalis ecclesiarum parochialium decanatus Plocensis 1776*, AW. 290, k. 35-36.

⁷¹ *Visitatio generalis decanatus Lipnensis 1775*, AW. 286, k. 31.

⁷² *Visitatio generalis decanatus Lipnensis 1775*, AW. 286, k. 70; *Descriptio ecclesiarum earumque visitation in decanatuum Bodzanoviensi, Dobrzynensi, Lipnensi, Pultoviensi, Wyszogrodzensi anno 1783*, AW. 309, k. 113; *Visitatio decanatuuum Bielsk, Gostynin...*, AW. 312, k. 103v.

miejsowości Kierz⁷³. Strzygi. W 1775 r. Była szkoła oraz szulmajster, który uczył ich dzieci⁷⁴. Świdziebnia. W 1781 r. była szkoła we wsi Grzemby⁷⁵. Wola. W 1775 r. we wsi Makowiska znajdował się prywatny dom przeznaczony na szkołę dla dzieci z rodzin protestanckich⁷⁶. Cieksyn. 23 sierpnia 1817 r. zapisano, że na terenie tej parafii mieszkało 171 osób, w tym 71 osób wyznania protestanckiego (32 mężczyzn i 39 kobiet). Była to jedna z nielicznych parafii znajdujących się na terenie diecezji płockiej, gdzie protestanci występowali w znacznej części⁷⁷. Tu również kwestia oświaty wśród rodzin protestanckich przedstawiała się lepiej niż wśród rodzin katolickich. Rodziny protestanckie miały swych nauczycieli, których sami opłacali i utrzymywali. Szkoły dla ich dzieci znajdowały się w miejscowościach: Dębinki, Błędowo, Wola Błędowska, Żołędowo, Winniki, Konary⁷⁸. We wspomnianym akcie wizytacyjnym z 1817 r. wizytator zapisał: „Żadnego budynku w Cieksynie na szkołę nie było i nie masz, dopiero WM Kolator o wystawieniu budynku na szkołę w przyszłym roku zamyśla. Parafia cieksyńska w znacznej części składa się z ewangelików, a ci nauczycieli dla dzieci swym kosztem utrzymuje, jako to: we wsi Dębinkach, Błędowie, Woli Błędowskiej, Żołędowie, Winnikach, Konarach i Tomaszewie”⁷⁹.

Należy pamiętać, że władze pruskie przywiązywały szczególną uwagę do rozwoju oświaty wśród niemieckich kolonistów, zaś tworzone przez nich szkoły miały stać się ośrodkami „wyższej kultury niemieckiej”⁸⁰. Jak wynika z powyższych opisów, wizytatorzy wizytujący parafie diecezji płockiej w XVIII w. nie zapisali zbyt wiele wiadomości na temat rodzin protestanckich, szczególnie o ich szkołach, co nie znaczy, że takich szkół nie było.

W XIX w. sytuacja szkół protestanckich na terenie diecezji płockiej przedstawiała się następująco: Bądkowo. W 1891 r. - była szkoła dla dzieci protestanckich⁸¹. Biezuń. W 1811 r. - oddzielna szkoła dla dzieci protestanckich, zaś w 1817 r. zapisano nazwisko nauczyciela, który był ewangelikiem – Fryderyk Joświk z Drobina. Uczyło się tu 18 dzieci z rodzin protestanckich⁸². Bobrowniki. W 1819 r. była szkoła. Zaś w 1820 r. podano, że były trzy szkoły, lecz nie podano gdzie⁸³. Goworowo. W 1817 r. zapisano, że do szkoły chodziło 3 chłopców⁸⁴. Janowo. W 1817 r. - do szkółki chodziło 5 chłopców z rodzin protestanckich⁸⁵. Jasienica. W 1817 r. była szkółka, do której uczęszczało 8 chłopców⁸⁶. Joniec. W 1817 r. tylko 2 chłopców uczyło się w szkole⁸⁷. Ligowo. W latach 1890-1893 wspomniano, że była szkoła⁸⁸.

Dość dużo informacji na temat szkoły protestanckiej pochodzi z 1891 r. z parafii Lipno. Na terenie tej parafii mieszkało wiele rodzin tego wyznania. Według informacji zawartych w księdze wizytacyjnej, dekanat lipnowski był w 1/3 zamieszkały przez rodziny protestanckie. Wizytator ks. Trejdosiewicz zapisał, że rodziny te bardzo dbały o wykształcenie swych dzieci, stąd w wielu miejscowościach tego dekanatu były ich szkółki, których w sumie było 21. W

⁷³ *Index visitationum decanalium in anno 1781 peractorum ...*, AW. 301, k. 203.

⁷⁴ *Visitatio generalis decanatus Gorznowensis (Rypin)...*, AW. 283, k. 171-172, 175.

⁷⁵ *Index visitationum decanalium in anno 1781 peractorum ...*, AW. 301, k. 239.

⁷⁶ *Visitatio generalis decanatus Lipnensis 1775*, AW. 286, k. 89.

⁷⁷ *Akta Parafii Cieksyn 1695-1833*, Sygn. B, s. 38-50.

⁷⁸ *Akta wizytacji dekanatu nowomiejskiego 1817*, AW. 411, k. 22.

⁷⁹ *Akta Parafii Cieksyn 1695-1833*, Sygn. B, s. 30.

⁸⁰ Z. Walczak, *Szkolnictwo i oświata na Mazowszu Płockim w l. 1795-1867*, Notatki Płockie, 1974, nr 5, s. 33.

⁸¹ *Akta dotyczące szkolnictwa w diecezji płockiej w l. 1890-1893*, AS. 409.

⁸² *Akta wizytacji dekanatu biezuńskiego 1817*, AW. 402, k. 7; *Wizyty dziekańskie niektórych kościołów diecezji płockiej z lat 1809-1811*, AW. 319, k. 149.

⁸³ *Wizyty kościołów dekanatu lipnowskiego 1819-1821*, AW. 347, k. 2; *Wizyty kościołów dekanatu lipnowskiego 1777-1820*, AW. 381, k. 21.

⁸⁴ *Akta wizytacji dekanatu ostrołęckiego 1817*, AW. 412, k. 7.

⁸⁵ *Akta wizytacji dekanatu janowskiego 1817*, AW. 407, k. 37.

⁸⁶ *Akta wizytacji dekanatu andrzejewskiego 1817*, AW. 400, k. 37.

⁸⁷ *Akta wizytacji dekanatu zakroczymskiego 1817*, AW. 424, k. 96.

⁸⁸ *Akta dotyczące szkolnictwa w diecezji płockiej w l. 1890-1893*, AS. 409, k. 67v.

szkółkach uczył nauczyciel wyznania protestanckiego wszystkich podstawowych przedmiotów, których wizytator nie zapisał. Na zajęcia przychodziło bardzo dużo dzieci, w tym również z rodzin katolickich, ponieważ rodzice ich tłumaczyli się swemu proboszczowi niechętnemu takiego postępowania, że dzieci miały blisko do szkół. Ponadto wizytator zapisał wiadomość, że dzieci katolickie uczyły się także religii, którą wykładał nauczyciel ewangelicki⁸⁹.

Podobna sytuacja przedstawiała się w parafii Osiek. Tu również na jej terenie było więcej rodzin protestanckich niż katolickich. Ówczesny wizytator zapisał, że katolików było zaledwie 36 osób, ale nie podał liczby samych protestantów. Rodziny protestanckie zamieszkiwały ten teren mając kontrakty ziemskie podpisane z miejscowymi dziedzicami na wiele lat. Mieszkające tu rodziny katolickie według relacji wizytatora żyły w ubóstwie i nie było ich stać na założenie własnej szkoły dla swych dzieci. Protestanci zaś w każdej wsi tej parafii mieli swych szkolników, których utrzymywali własnym kosztem. Ówczesny proboszcz parafii Osiek zwracał się do swych parafian z propozycją, aby w takiej sytuacji, zgodzili się oddawać swe dzieci do szkółek ewangelickich z powodu dobrego przygotowania uczniów w tych szkołach. Jak zalecenia proboszcza były przyjmowane przez rodziny katolickie nie wiadomo, wizytacje na ten temat milczą⁹⁰.

W parafii Przasnysz wizytator zapisał, że do szkoły protestanckiej chodziło 6 chłopców i 6 dziewcząt. Dzieci uczyły się tam czytania, pisania, rachunków zaś dziewczęta dodatkowo nauczano robót ręcznych⁹¹. Skołatowo. W l. 1890-1893 na terenie kolonii Guntheschun znajdowała się kolonialna szkoła dla dzieci z rodzin protestanckich. Był to osobny dom z uposażeniem wynoszącym 4 morgi ziemi z przeznaczeniem na szkołę. Wizytator podał, że za pruskich rządów niemieccy koloniści płacili tu dzierżawcy 80 talarów rocznie. Do tej szkoły chodziły również dzieci z rodzin katolickich, ale jak zapisał wizytator dzieci te nic nie rozumiały, ponieważ nauczyciel mówił tylko po niemiecku. Nie wiadomo więc jak mogły wyglądać takie zajęcia dla dzieci katolickich⁹². Na terenie tej parafii w kolonii Dzierżaskiej również znajdowała się szkoła ewangelicka, do której przyjmowano także dzieci z rodzin katolickich. Dzieci uczęszczały tu bez dozoru proboszcza swej parafii katolickiej⁹³. Strzygi. W 1817 r. we wsi Tomaszewo znajdowała się szkoła protestancka, w której w dni świąteczne odbywały się także nabożeństwa⁹⁴. Szeńsk. W 1817 r. znajdowała się jedna szkoła protestantów, w której uczył Niemiec Jan Weschsler. Zajęcia odbywały się w języku niemieckim⁹⁵. Trzepowo. W latach 1890-1893 zapisano, że we wsi Powsino w większości zamieszkałej przez rodziny protestanckie znajdowała się szkoła dla ich dzieci. Uczył tam nauczyciel pochodzenia niemieckiego⁹⁶.

Na temat istnienia pozostałych szkół protestanckich na terenie parafii diecezji płockiej oraz o ilości uczniów, wizytatorzy jedynie krótko wspominali nie zapisując żadnych dodatkowych na ten temat wiadomości, a były to: Myszyniec. W 1817 r. podano, że w szkole protestanckiej był tylko 1 uczeń⁹⁷. Nasielsk. W 1817 r. - było 4 uczniów⁹⁸. Ostrołęka. W 1817 r. do szkoły chodziło 2 chłopców⁹⁹. Płońsk. W 1817 r. do szkółki chodziło 2 dzieci. Uczył Jakub

⁸⁹ Akta dotyczące szkolnictwa w diecezji płockiej w l. 1890-1893, AS. 409, k. 40.

⁹⁰ Wizyty kościołów dekanatu rypińskiego 1752-1823, AW. 519, k. 35.

⁹¹ Wizyty kościołów dekanatu przasnyskiego 1817, AW. 416, k. 189; Akta, czyli spisy majątków [...] w dekanacie przasnyskim w roku 1819 odbyte, AW. 434, k. 12.

⁹² Akta dotyczące szkolnictwa w diecezji płockiej w latach 1890-1893, AS. 409, k. 152.

⁹³ Wizyty dziekańskie dekanatu zakroczymskiego 1830-1842, AW. 448, k. 63v.

⁹⁴ Akta wizytacji dekanatu golubiodulskiego 1817, AW. 406, k. 194.

⁹⁵ Akta wizytacji dekanatu szeńskiego 1817, AW. 421, k. 160.

⁹⁶ Akta dotyczące szkolnictwa w diecezji płockiej w latach 1890-1893, AS. 409, k. 218.

⁹⁷ Akta wizytacji dekanatu ostrołęckiego 1817, AW. 412, k. 71.

⁹⁸ Akta wizytacji dekanatu nowomiejskiego 1817, AW. 411, k. 63.

⁹⁹ Akta wizytacji dekanatu ostrołęckiego 1817, AW. 412, k. 90.

Korwicki również protestant¹⁰⁰. Raciąż. W 1817 r. - w szkółce protestanckiej uczyło się 6 dzieci¹⁰¹. Popowo. W 1817 r. zapisano, że mieszkało tu wielu protestantów. Nie podano jednak ich liczby. Tu była szkoła dla dzieci z tych rodzin, ale również nie podano czy do niej uczęszczały¹⁰². Radzanów. W 1817 r.- była szkoła protestancka¹⁰³. Świedziebnia. W 1817 r. były dwie szkoły ewangelickie. Jedna znajdowała się we wsi Grzemby zaś druga w Zdunach¹⁰⁴.

Zakończenie

Podsumowując powyższe rozważania, można stwierdzić, że dzięki tolerancji wyznaniowej, jaka panowała w Polsce, rodziny wyznania protestanckiego często spotykające się z prześladowaniem we własnym kraju na zachodzie Europy, znajdowały w naszym kraju oazę spokoju. Na terenach ówczesnej diecezji płockiej, wizytatorzy biskupi dokonujący wizytacji poszczególnych parafii nigdzie nie zanotowali wiadomości, które świadczyłyby o jakichkolwiek nieporozumieniach między wspólnotami protestancką a katolicką.

Bibliografia:

Źródła Archiwalne – Rękopiśmienne

1. *Akta Parafii Ciekosyn 1695-1833*, Sygn. B.
  2. *Akta wizytacji dekanatu nowomiejskiego 1817*, AW. 411.
  3. *Acta visitationes generalis ecclesiarum parochialium decanatus Plocensis 1776*, AW. 290.
- Archiwum Parafialne w Ciekosynie, *Akta Parafii Ciekosyn 1695-1833*, sygn. B.
- Akta, czyli spisy majątków [...] w dekanacie przasnyskim w roku 1819 odbyte*, AW. 434.
- Akta wizytacji dekanatu andrzejewskiego 1817*, AW. 400.
- Akta wizytacji dekanatu biezuńskiego 1817*, AW. 402.
- Akta wizytacji dekanatu golubiodulskiego 1817*, AW. 406.
- Akta wizytacji dekanatu janowskiego 1817*, AW. 407..
- Akta wizytacji dekanatu nowomiejskiego 1817*, AW. 411.
- Akta wizytacji dekanatu ostrołęckiego 1817*, AW. 412.
- Akta wizytacji dekanatu ostrołęckiego 1817*, AW. 412.
- Akta wizytacji dekanatu płońskiego 1817*, AW. 415.
- Akta wizytacji dekanatu raciązkiego 1817*, AW. 418.
- Akta wizytacji dekanatu szreńskiego 1817*, AW. 421.
- Akta wizytacji dekanatu wyszkowskiego 1817*, AW. 422.
- Akta dotyczące szkolnictwa w diecezji płockiej w latach 1890-1893*, AS. 409.
- Descriptio ecclesiarum decanatus Bodzanoviensis 1773-1775*, AW. 277.
- Descriptio ecclesiarum decanatum Bodzanoviensis, Dobrzynensis, Lipnensis, Pultoviensis, Wyszogrodensis per puncta peracta anno 1781*, AW. 304.
- Descriptio ecclesiarum earumque visitatio in decanatum Bodzanoviensi, Dobrzynensi, Lipnensi, Pultoviensi, Wyszogrodensi anno 1783*, AW. 309.
- Descriptio ecclesiarum decanatus Ciechanoviensis juxta articulos a Michaelo Georgio Poniatowski propositus anno 1774*, AW. 280.
- Descriptio ecclesiarum decanatum Ciechanoviensis, Janoviensis, Krakoviensis, Nowomiastensis, Przasnensis, Zakroczymensis per puncta proposita peracta 1781 item decreta reform, visitatoris generalis*, AW. 303.

¹⁰⁰ *Akta wizytacji dekanatu płońskiego 1817*, AW. 415, k. 130.

¹⁰¹ *Akta wizytacji dekanatu raciązkiego 1817*, AW. 418, k. 157.

¹⁰² *Akta wizytacji dekanatu wyszkowskiego 1817*, AW. 422, k. 96.

¹⁰³ *Akta wizytacji dekanatu szreńskiego 1817*, AW. 421, k. 68v.

¹⁰⁴ *Akta wizytacji dekanatu golubiodulskiego 1817*, AW. 406, k. 182.

Descriptio ecclesiarum earumque visitatio in decanatuum Ciechanoviensi, Janoviensi, Makowiensi, Nowomiejscensi, Przasnensi, Zakroczymensi anno 1783, AW. 310.

Index visitationum decanalium anno 1781 peractorum et decretum reformationis per Perillustrem Reverendum Joannem Petrum Jaxa Bykowski can. Cath. Plocensis visitatorem generalem latorum pro ecclesiis, decanatus Bielscensis, Gostynensis, Plocensis, Raciążensis, Sierpcensis; AW. 302.

Index visitationum decanalium in anno 1781 peractorum et decretorum reformationis per Perillustrem Reverendum Joannem Łempicki can. Cathedralem Plocensis visitatorem generalem latorum pro ecclesiis decanatus Golubiodulscensis (gorznieński, mławski, rypiński, szreński), AW. 301.

Visitatio decanatuum Biezuń, Golub-Dulsk, Mława, Rypin, Gorzno, Szreńsk 1782, AW. 306.

Visitationis decanatuum Bielsk, Gostynin, Płock, Raciąż, Sierpc anno 1783; AW. 312.

Visitatio generalis decanatus Gorznensis (Rypin) juxta articulos a Michaele Georgio Poniatowski 1775, AW. 283.

Visitatio generalis decanatus Lipnensis 1775, AW. 286.

Wizyty kościołów dekanatu lipnowskiego 1777-1820, AW. 381.

Wizyty kościołów dekanatu lipnowskiego 1819-1821, AW. 347.

Visitationes decanatuum Ostrołęka, Ostrów, Wąsosz, Wizna, Wyszaków 1782, AW. 307.

Visitationes decanatuum Ostrołęka, Ostrów, Wąsosz, Wyszaków, Wizna anno 1783, AW. 311.

Wizyty kościołów dekanatu rypińskiego 1752-1823, AW. 519.

Wizyty dziekańskie dekanatu zakroczymskiego 1830-1842, AW. 448.

Wizyty kościołów dekanatu przasnyskiego 1817, AW. 416.

Wizyty dziekańskie niektórych kościołów diecezji płockiej z lat 1809-1811, AW. 319.

Opracowania

1. Busch E. H., *Beiträge zur Geschichte und Statistik des Kirchen und Schulwesens der ev.-augsburg. Gemeinden im Königreich Polen*, Petersburg – Lipsk 1867.

2. Czembor H., *Szkolnictwo ewangelickie „Słowo i Myśl”* 1998, nr 6.

3. Kosman M., *Protestanci w Polsce (do połowy XX wieku)*, Kraków 1980.

4. Kot S., *Polska złotego wieku a Europa*. Studia i szkice, Warszawa 1987.

5. Krasiński W., *Zarys dziejów i upadku Reformacji w Polsce*, t. 2, Warszawa 1909.

6. Milerski B., *Pedagogiczne poglądy Marcina Lutra*, [w:] *Elementy pedagogiki religijnej*, red. B. Milerski, Warszawa 1998.

7. Milerski B., *Religia a szkoła. Status edukacji religijnej w szkole w ujęciu ewangelickim*, Warszawa 1998.

8. Różański A., *Próba określenia liczby emigrantów niemieckich przybyłych na teren Królestwa*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. X, 1948.

9. Szewczuk D., *Chełmska Dyrekcja Naukowa*, Lublin 2012.

10. Stevenson W., *The story of Reformation*, Richmond, Virginia 1959.

11. Steinmetz D. C., *Luther and Formation in Faith*, [w:] *Educating People of Faith. Exploring the History of Jewish and Christian Communities*, red. J. van Engen, Michigan 2007.

12. Śladkowski W., *Stanowisko władz carskich wobec szkolnictwa kantorowego w południowo-wschodniej kongresówce*, „Rocznik Lubelski”, t. XX, 1967.

13. Walczak Z., *Szkolnictwo i oświata na Mazowszu Płockim w l.1795-1867*, Notatki Płockie, 1974, nr 5.

